

УДК 316.613.434:177.8

Юхименко, Н. (2020). Феномен булінгу в контексті соціалізації особистості. *Соціологічні студії*, 2 (17), 24–29. DOI: 10.29038/2306-3971-2020-02-24-29

Феномен булінгу в контексті соціалізації особистості

Наталія Юхименко –
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
і соціальної антропології
ім. професора І. П. Стогнія,
Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний
університет імені Григорія
Сковороди, Переяслав, Україна

Nataliia Yukhymenko –
PhD in Philosophy, Associate
Professor, Department of
Philosophy and Social
Anthropology by Professor I.
Stognii, Pereiaslav-Khmelnytskyi
Hryhorii Skovoroda State
Pedagogical University, Pereiaslav,
Ukraine
E-mail: Natale_ux@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7739-9716>
Scopus ID: 57209732662

DOI: 10.29038/2306-3971-2020-02-24-29

Received: November, 2020
1st Revision: November, 2020
Accepted: December, 2020

У статті здійснено спробу аналізу «булінгу» як соціально-філософського феномену. Визначено, що молоде покоління транслює саме ті цінності, які формуються через взаємодію із середовищем, суспільством, у якому воно зростає. Ціннісні орієнтації особистості охарактеризовано як елементи внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, що сформовані та закріплені життєвим досвідом індивіда в процесі соціалізації. А становлення особистісного в дитині передбачає засвоєння нею системи суспільних цінностей. Булінг розглянуто як один із факторів розкриття ієрархічних відносин особистості й соціуму в процесі соціалізації, персоналізації та самоідентифікації. Булінг визначено як цькування через насилля в процесі персоналізації.

Ключові слова: особистість, соціалізація, персоналізація, самоідентифікація, булінг, становлення особистості.

Yukhymenko Nataliia. The Phenomenon of Bullying in the Context of Personality Socialization. The article attempts to analyze the category of «bullying» as a socio-philosophical phenomenon. It is determined that the young generation broadcasts exactly the values that are formed through interaction with the environment, the society in which it grows up. Personality value orientations are characterized as elements of the internal (dispositional) structure of personality, formed and consolidated by the life experience of the individual in the process of socialization. And the formation of personality in a child involves assimilation of the system of social values. It is shown that every personality has a deep need for personalization, which is the basis for communication and interaction between people, being realized in joint activities. That the personality continues itself in other personalities, «broadcasting» its individuality to others. The ability to personalization is provided by the richness of personality, the variety of means by which it can in communication and activity to make an impact.

It is proved that, on the one hand, the personality in the process of its formation, identifying and endowing itself with certain traits and characteristics, absorbing experience and forming its own hierarchy of values, is capable of violence, because it chooses it as an element of interaction in an environment whose values are close and related, and on the other hand, is a relay of society, which is close and related to it and through manifestations of violence as well. Bullying is considered as one of the factors of revealing the hierarchical relationship between the individual and society in the process of socialization, personalization and self-identification. Bullying is defined as bullying through violence in the process of personalization.

Key words: personality, socialization, personalization, self-identification, bullying, personality formation.

Юхименко Наталя. Феномен булінга в контексте соціалізації личности. В статті підприємляється попытка аналізу поняття «булінг» як соціально-філософського феномена. Определяється, что молоде поколение транслирует именно те ценности, которые формируются через взаимодействие со средой, обществом, в котором оно растет. Ценностные ориентации личности охарактеризуются как элементы внутренней (диспозиционной) структуры личности, сформированные и закреплённые жизненным опытом индивида в процессе социализации. А становление личностного в ребенке предполагает усвоение им системы общественных ценностей. Буллинг рассматривается как один из факторов раскрытия иерархического взаимоотношения личности и социума в процессе социализации, персонализации и самоидентификации. Буллинг определяется как травля через насилие в процессе персонализации.

Ключевые слова: личность, социализация, персонализация, самоидентификация, буллинг, становления личности.

Постановка наукової проблеми та її значення, актуальність дослідження. Особистість у філософському вимірі досить часто стає предметом наукового дослідження. Проте в сучасному суспільстві актуалізувалася проблема осягнення особистості як соціокультурного феномену саме на засадах критичного переосмислення особистості як цілісного «природно-соціального» феномену (Ларцев, 2003, с. 4). Культурні традиції, об'єктивні історичні реалії та стан розвитку суспільства, а також проблеми, розв'язання котрих є нагальним для цього соціуму, – усе це визначає напрям буття й розвитку як різних суспільних сфер, так і суспільства загалом.

Філософська рефлексія щодо типології сучасного суспільства є якісно новим етапом у зв'язку зі зміною будови сучасного суспільного життя. Вона не є лінійною, однорідною чи одновимірною – навпаки, її можна визначати як багатомірну, імовірнісну та віртуалізовану. Саме тому з-поміж факторів соціалізації особистості ми визначили феномен булінгу як такий, що потребує соціофілософського аналізу. Взаємозбагачення психологічно-соціального та національного досвіду, теоретико-методологічних засад вивчення й подолання негативних наслідків означеної проблематики в різних культурах дасть змогу виробити ефективні стратегії адаптивного реагування в Україні, спрямовані на реалізацію психологічно-соціальних потреб як активної молоді, так і суспільства.

Аналіз основних досліджень цієї проблеми. Д. Ольвеус визначив булінг у шкільному колективі як ситуацію, за якої учень неодноразово протягом тривалого часу стає об'єктом негативних дій та нападів із боку одного чи кількох школярів (Ольвеус, 1993).

Проблему двоїстості впливу віртуальної реальності на світогляд людини, її ціннісні орієнтири досліджує Т. Лугуценко, визначаючи такі прояви трансформації особистості, як зникнення людини як співбесідника; розширення й розмивання її світогляду; утрата простору та часу як основи міжособистісного спілкування; принципово нові можливості особи для творчості (інтерактивність, інтертекстуальність, створення химерних персонажів і маніпуляції з ними в рольових комп'ютерних іграх тощо); установлення контактів, що забезпечують людині видимість відчуття повноцінності, значущості, єднання та причетності до реального життя (Лугуценко, 2014, с. 182).

Зміст поняття «соціалізація» неоднозначно трактовано в процесі розробки означеної проблематики дослідниками в різні часи. У представників гуманістичної психології Г. Олпорта, К. Роджерса й інших поняття соціалізації тотожне поняттю самоактуалізації, так званої «Я-концепції». Ці науковці процес соціалізації визначають як самореалізацію особистістю своїх задатків, можливостей і творчих здібностей, головним завданням чого є подолання негативних впливів середовища, що перешкоджають саморозвиткові та самоствердженню особистості. Т. Парсонс і Р. Мертон, розвиваючи структурно-функціональний напрям в американській соціології, розглядають соціалізацію як певну інтеграцію особистості в соціокультурну систему, що й забезпечує пристосування людини, так звану «адаптацію». З епохи Відродження розпочався великий дискурс у розумінні природи та сутнісного наповнення особистості, що не завершився й сьогодні. Адже в той період нагально постала потреба протиставлення середньовічному поняттю «людина» нового, наповненого більш глибоким і виразним трактуванням.

Мета статті – соціофілософський аналіз особливостей феномену булінгу в контексті соціалізації особистості. Досягнення поставленої мети потребує виконання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати осмислення феномену булінгу у філософській літературі;
- дослідити булінг як один із факторів розкриття ієрархічних відносин особистості та соціуму в процесі соціалізації;
- дати визначення булінгу як соціально-філософського феномену.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Визначаючи «особистість», ми виходимо з розуміння її як безперервного потоку речовини, енергії та інформації (С. Подмазін), що дає можливість визначити особистість як цілісність, котра «і розгортає свій внутрішній зміст, і наповнюється зовнішнім сенсом у взаємодії з довкіллям». Із народженням людини, на думку дослідника, народжується і її особистість (Подмазін, 2006). Категорія «особистість» (буквально англійською – «personality» чи французькою – «personnalite»), у сучасному розумінні, визначає категорію самостійності, індивідуальності, практично – соціальної унікальності.

Суспільство складається з особистостей, котрі належать до нього не просто як часткове до цілого. «Людина є основним суб'єктом діяльності соціуму, тим, від кого залежить його підтримка. Буття будь-якої системи ієрархічно співвіднесено з буттям елементів. Елементи відтворюються на своєму рівні, система – на своєму. У той же час, саме завдяки включеності елемента до цілого, змінюється сам характер його самовідтворення – цілісність суттєво обмежує ступені свободи елемента. Це стосується і соціального буття, у якому системні характеристики виступають як ролі, обов'язки, соціально значущі цілі та цінності» (Грабовська, Ємець, Мостяєв, 2006, с. 20–21).

Власне, для розкриття ієрархічних відносин особистості та соціуму можна використати такі категорії, як *персоналізація, самоідентифікація та соціалізація*. Особистість у соціокультурному просторі найповніше втілює в собі найістотніші риси невгамовних, бісоціальних активних людей, трансцендентне прагнення до свободи, особисту незалежність як творчу діяльність у різних сферах суспільного буття, значущість персонального внеску в перетворення навколишнього світу, самоусвідомлення моральної й правової відповідальності (Ларцев, 2003).

Творча діяльність реалізується завдяки національній свідомості та самосвідомості. *Самосвідомість* є здатністю людини поглянути на себе збоку, дистанціюватися від себе й поглянути на себе очима інших. Тому особу так хвилює думка інших людей. Якщо ж особа не має такої здатності, то це є ознакою психічного захворювання. Дистанціювання від себе здійснюється через комунікацію. Людина спроможна усвідомлювати та звертатися до себе як до внутрішнього співрозмовника. Один із засобів розвитку самосвідомості – релігія. Зокрема, сповідь у християнстві розвиває такі здатності самосвідомості, як самоаналіз, самооцінка, каяття. Схожі дії вироблені й в інших релігіях, зокрема конфуціанстві. Серед функцій самосвідомості – самопізнання, самоспостереження, самоаналіз, самооцінка, саморегуляції та ін. (Кресіна, 1998).

То чому поміж розмаїття «само» людину так непокоїть думка інших? Чому ми є залежними від думки інших, що особливо властиво для української ментальності («Що люди скажуть»)? Пригадаймо вислів Г. Сковороди: «Світ ловив мене, та не спіймав». Для українського філософа найважливішим було йти саме своєю стежкою, не потрапляючи в залежність від ситуації чи соціальної ієрархії, оминаючи будь-які життєві тенета. Та й загалом поміж рис, властивих саме українській ментальності, виділимо кордоцентризм, софійність і заглибленість у свій внутрішній світ. І на противагу їм маємо таку залежність від думки оточення. Імовірно, варто шукати відповідь на поставлені питання в тому, що людина поза суспільством приречена на особистісну загибель, перш ніж вона припинить фізичне існування. Тому звернемося до проблеми соціалізації особистості.

Соціалізацією особистості є засвоєння та відтворення індивідом соціального досвіду. Саме спільна діяльність і спілкування є тим середовищем, що сприяє формуванню культури мислення, почуттів, духовного життя, поведінки тощо. Усі задатки, отримані дитиною в спадок, розвиваються в прямій пропорційній залежності тим елементам середовища, із якими дитина постійно взаємодіє й перебуває в тісному взаємозв'язку. В. Бех механізмом соціалізації визначає «певним чином організований взаємний перехід об'єктивних суспільних відносин у специфічні внутрішні продукти людини, які потім у зворотному русі забезпечують включення її в статусі особистості у суспільне середовище». Також, учений радить звернути увагу на те, що означену ним систему взаємодій дослідники ще називають механізмом «соціалізації особистості». Але, на його думку, це помилка. Погоджуючись із Б. Ільєнковим у тому, що «це назва невдала, тому що вже передбачає, ніби особистість якось існує і до

її соціалізації», В. Бех пояснює, що насправді соціалізується не особистість, а природне тіло новонародженого, якому ще належить перетворитися на особистість у процесі її соціалізації. Особистість ще повинна виникнути (Бех, 2012, с. 55).

Отже, соціалізація – це процес входження людини в соціальне середовище та пристосування до культурних, психологічних і соціологічних чинників. Обидва підходи розкривають двосторонній характер процесу соціалізації. З одного боку, особистість засвоює соціальний досвід, занурюючись у системи вже наявних у суспільстві зв'язків, а з іншого – здійснюючи природну активність, формує власну індивідуальність. Відтак перетворюється не лише особистість, але й суспільство (Юхименко, 2014).

Індивідуальністю особистості можна вважати її цілісність, яка проявляється як певне ставлення особистості до світу через її самодіяльність. У процесі життєдіяльності людини реалізується прагнення повного розкриття надбаних сутнісних сил, самореалізації власної індивідуальності. Буття людини здійснюється в процесах споглядання, діяльності та спілкування. Діяльність є провідним принципом у пізнанні людини, важливим фактором щодо розвитку культури. Діяльність і спілкування – взаємозумовлювальні чинники. Л. Буєва, діяльність визначила як спосіб існування та розвитку суспільства й людини, усесторонній процес перетворення нею навколишньої природи, а також і соціальної реальності (уключаючи її саму) відповідно до її потреби, мети та завдань (Буєва, 1978, с. 87).

Процес соціалізації ніколи не припиняється впродовж життя людини. Соціалізація може бути як регульованою, так і спонтанною. В О. Гомілко читаємо, що «суспільство обіймає життя людини через їх діяльність та комунікацію. Його онтологічна значущість полягає в тому, що воно є реальністю, котра з'єднує людей в єдине ціле і без котрої людські індивіди не можуть існувати. Саме суспільство, точніше, його загальна складова – соціальність, зазвичай інтерпретується як той єдиний чинник буття, що специфікує людину в її онтологічній сутності, виокремлює її як рід буття – унікальне суще серед інших суущих». А соціальність і культура утворюють онтологічну альтернативу всім натуральним, суто природним, визначенням й ознакам буття людини (Гомілко, 2011, с. 191).

Отже, людина як елемент включена в ціле, що й визначає обмеження її свободи в соціальному бутті. А розкриття ієрархічності відношення особистості й соціуму знову ж таки можливе через персоналізацію, самоідентифікацію та об'єктивацію. І найскладнішим є досягнення автентичних способів буття, шлях усвідомлення свого місця й власної ролі в загальнолюдській соціокультурній еволюції. Власне, цей складний процес і результат засвоєння індивідом соціального досвіду та його відтворення і є соціалізацією особистості. Поза суспільством неможливий ані духовний, ані соціальний, ані психічний розвиток. У процесі життєдіяльності індивід прагне адекватного, повного розкриття сутнісних сил, прагне самореалізації (Юхименко, 2014, с. 284). *У процесі соціалізації особистості важливо не втратити власні особистісні індивідуальні характеристики, котрі й визначають унікальність кожного з нас у суспільстві.*

Персоналізація – це процес, завдяки котрому особистість набуває ідеальної представленості в життєдіяльності інших людей. Персоналізація реалізується в ході безпосереднього спілкування та сумісної діяльності, завдяки чому відбувається формування неформальних суспільних груп. Особистість дієво перетворює інтелектуальну й емоційну сфери, впливає на потреби інших людей свого найближчого оточення. У кожній особистості існує глибинна потреба в персоналізації, яка й виступає основою спілкування та взаємодії між людьми, реалізуючись у спільній діяльності. Особистість продовжує себе в інших особистостях, «транслює» іншим свою індивідуальність. Здатність до персоналізації забезпечується багатством індивідуальності особистості, різноманіттям засобів, за допомогою котрих вона може в спілкуванні та діяльності виконати персоналізуючий вплив (Мостяєв, 1998).

Однак персоналізація відбувається на певному культурному тлі. Особистості причетні лише до незначної частки культури й принципово нездатні сприйняти її цілком. Це зумовлено тим, що вона складна, масштабна та різноманітна, а також індивідуальними смаками й особистими цінностями. У межах субкультур персоналізація набуває соціально визначеного змісту та постає компонентом соціальності. Особистість у певну субкультуру (соціальну групу) включається завдяки *самоідентифікації*, яку можна трактувати як уподібнення чи ототожнення себе з представниками тієї чи іншої групи. Передумовою утворення груп є розпізнання тих якостей, на підставі яких особистість може зблизитися з іншими представниками групи, та об'єднання за розпізнаними ознаками. Самоідентифі-

кація – це задоволення потреби в усвідомленні власної єдності зі своїми (тобто з «Ми») і протиставленні себе чужим («Вони»). Саме задоволення означеної потреби часто є причиною цькування того, хто не вкладається в рамки «Ми» й потрапляє в категорію «Вони» як протиставлення, протилежність.

Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як утиск, дискримінація, цькування. Це свідоме жорстоке психічне та фізичне ставлення однієї людини чи їх групи до іншого (інших) (Стельмах, 2011). Таке цькування можливе як поміж дорослих, так і в дитячих колективах чи групах і є соціальною та соціально-психологічною проблемою, оскільки призводить до проявів насильства, жорстокості, адикцій і девіантної поведінки людей. В Україні булінг як феномен малодосліджений, тому не вироблені механізми його подолання. Якщо проводяться певні соціологічні дослідження проявів саме такого насилля, то здебільшого в дитячих та підліткових групах. Але й ця статистика є вражаючою. Дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ підрахував, що 67 % українських школярів стикалися з проблемою булінгу й із кожним роком бійки між дітьми стають усе частішими та жорстокішими. О. Гомілко зазначає, що «вже своїм народженням людина схоплена і доля її визначена і призначена. І саме становлення особистості, як правило, і є змаганням з фатумом свого народження» (Гомілко, 2011).

Сучасне суспільство функціонує як органічна відкрита система, що саморозвивається, хоча кожна особистість спантеличена проблемою самооцінки й саморозвитку. Суспільні норми та правила, ідеали й цінності культури привласнюються особистістю індивідуально, вибірково. Молоде покоління транслює саме ті цінності, які формуються через взаємодію із середовищем, суспільством, у якому воно зростає. Адже ціннісні орієнтації особистості – це елементи внутрішньої (диспозиційної) структури особистості, сформовані та закріплені життєвим досвідом індивіда в процесі соціалізації, соціальної адаптації, що відокремлюють значиме від незначного через сприйняття чи несприйняття особистістю певних цінностей, усвідомлюваних у Я як рамки можливих значень й основних цілей життя.

Становлення особистісного в дитині передбачає засвоєння нею системи суспільних цінностей. Тому саме дитячі колективи й привертають увагу дослідників проблеми булінгу. Хоча це зовсім не «дитяча проблема». За поясненням віку як антропологічного феномену знову звернемося до О. Гомілко, яка стверджує, що вік – це одна з парадоксальних екзистенціальних констант, яка постійно змінюється у своєму значенні, відображаючи певну тяглість часу. Тому вік найменше асоціюється з константою. Але разом із тим вікове визначення стає й універсальне та супроводжує людину все життя (Гомілко, 2011, с. 191). Це вікове визначення є своєрідною алгебраїчною формулою, для якої протягом років постійно додаються нові конкретні смисли. Вік змінюється, але людина, безперечно, має вік. Різні вікові періоди мають різне культурне маркування. Адже дитинство, молодість або зрілість – це фіксація не лише прожитих років, а й стадії розвитку особистості, яка переходить від одного обсягу соціальних й екзистенціальних можливостей до інших (Юхименко, 2016).

Тому можна стверджувати, що, з одного боку, особистість у процесі свого становлення, ідентифікуючи та наділяючи себе певними рисами та характеристиками, вбираючи досвід і формуючи власну ієрархію цінностей, здатна до насилля, бо обирає його як елемент взаємодії в середовищі, цінності якого є близькими та спорідненими, а з іншого – ця ж особистість є ретранслятором суспільства, яке є їй близьким і спорідненим, і через прояви насилля у тому числі, завдяки персоналізації. Виходить таке собі замкнуте коло, яке неможливо розірвати. А цькування – це одна з форм насилля, котре транслюється особистістю, починаючи з дитячого віку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Хоча проблема булінгу (цькування через насилля) не нова, проте не існує єдиного розгорнутого визначення цього явища. Немає україномовного визначення цього феномену, використовуються різні терміни, переважно західні. Також немає однастайності в розумінні сутності булінгу як соціально-філософського феномену. Можна поняття «булінг» визначити як процес цькування через насилля (фізичне, психічне, психологічне, соціальне) однією особою чи їх групою іншої особи (групи осіб) із метою реалізації потреби протиставити себе іншому (іншим) – персоналізації.

Джерела та література

1. Бех, В. П. та ін. (2012). *Особистість у дискурсі саморозгортання української цивілізації*. Запоріжжя: Дніпровський металург.
2. Буева, Л. П. (1978). *Человек: Деятельность и общение*. Москва: Мысль.

3. Гомілко, О. (2011). *Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі*. Київ: Наук. думка.
4. Грабовська, І., Ємець, Т., Мостяєв, О. (2006). *Філософія українського буття*. Київ: Укр. вид. спілка.
5. Кресіна, І. (1998). *Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (етнополітологічний аналіз)*. Київ: Вища школа.
6. Ларцев, В. С. (2003). *Формирование личности: детерминанты, проблемы, перспективы (социально-философский анализ)*. Дисертація. Київ: Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України.
7. Лугуценко, Т. В. (2014). Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору. *Гілея: науковий вісник*, 81, 179–183.
8. Мостяєв, О. І. (1998). *Історичне буття етносу (філософсько-методологічний аналіз)*. Дисертація. Київ: Ін-т українознав. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка.
9. Ольвеус, Д. (1993). *Буллінг в школі: що ми знаємо і що ми можемо зробити*. Москва: Оксфорд.
10. Подмазін, С. І. (2006). *Особистісно орієнтована освіта (соціально-філософський аналіз)*: Дисертація. Дніпро: Дніпропетров. нац. ун-т.
11. Стельмах, С. (2011). Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. LVI, 431–440.
12. Юхименко, Н. Ф. (2014). Особистість у соціокультурному просторі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія*, 31 (44), 279–285.
13. Юхименко, Н. Ф. (2016). Фактор виховання у процесі становлення та діяльності особистості. *Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права*, 22, 45–56.

References

1. Bekh, V. P. et al. (2012). *Personality in the discourse of self-development of Ukrainian civilization*. Zaporozhye. Dneprovskiy Metallurg.
2. Bueva, L. P. (1978). *Man: Activity and Communication*. Moscow: Mysl.
3. Gomilko, O. (2011). *Metaphysics of corporeality concept of the body in philosophical discourse*. Kyiv: Naukova Dumka.
4. Grabovska, I., Yemets, T., Mostyayev, O. (2006). *Philosophy of Ukrainian existence*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union.
5. Kresina, I. (1998). *Ukrainian national consciousness and modern political processes: (etnopolitologicheskyy analiza)*. Kyiv: Vyshcha Shkola.
6. Lartsev, V. S. (2003). *The Formation of a Person: Determinants, Problems, Prospects (Socio-Philosophical Analysis)*: Dissertation. Kyiv: Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine.
7. Lugutsenko, T. V. (2014). Man in the structure of communicative reality as a subject of virtual space. *Gilea: A Scientific Bulletin*, 81, 179–183.
8. Mostyayev, A. I. (1998). *The Historical Being of Ethnos (Philosophical and Methodological Analysis)*: Dissertation. Kyiv: Institute of Ukrainian Studies of Kyiv Taras Shevchenko University.
9. Olweus, D. (1993). *Bullying in School: What We Know and What We Can Do*. Moscow: Oxvord.
10. Podmazin, S. I. (2006). *Personally oriented education (socio-philosophical analysis)*: Dissertation. Dnipro: Dnipropetrovsk National University.
11. Stelmakh, S. (2011). *Bullying in school and its consequences. Humanization of the educational process*. LVI, 431–440.
12. Yukhymenko, N. F. (2014). Personality in the socio-cultural space. *Scientific Journal of M.P. Dragomanov NPU. Series 7. Religion. Culturology. Philosophy*, 31 (44), 279–285.
13. Yukhymenko, N. F. (2016). Factor of upbringing in the process of formation and activity of personality. *Scientific notes of the Kyiv University of Tourism, Economics and Law*, 22, 45–56.